

The authors note that Ukraine is at a difficult stage of transition to a new formation which is no longer based on subjective rights and declarative slogans but on real values such as human dignity and the rule of law. And their rooting in social and individual legal consciousness is possible only through awareness as possession and constant access to legal information its analysis through synthesis as critical productive thinking and legal capacity as a conscious ability to achieve the necessary legal result. Critical thinking is inherent in a level of freedom that recognizes the prominent place of the individual in society as well as an ideal that is gradually expanding in a globalized world where, despite real latent social inequality, there is a great legal and political awareness of the importance of ensuring the free realization of the individual, which promotes the expansion of critical thinking.

Keywords: *legal education, legal nurture, legal awareness, legal capacity, critical thinking.*

УДК 340.1

DOI 10.31558/2786-5835.2022.1.2

Грищенко Євген Ігорович,

здобувач ступеня «Доктор філософії»

Донецького національного університету імені Василя Стуса

ДОКТРИНАЛЬНЕ СТАНОВЛЕННЯ СВОБОДИ ПЕРЕСУВАННЯ ЯК ПРИРОДНОГО ПРАВА ЛЮДИНИ

Стаття присвячена дослідженню питань становлення та розвитку окремих елементів змісту права на свободу пересування у правових вченнях різних історичних періодів. Автором аналізуються різні чинники, що були характерні для розвитку змісту вказаного права (соціальне становище, громадянство, торгівля, війни, природа людини).

Ключові слова: *свобода, свобода пересування, доктрина, право людини, природне право.*

Постановка проблеми. Право на свободу пересування є фундаментальним природним правом, без якого важко уявити сучасне повноцінне життя людини. Однак людство переживало у своїй історії різні епохи, що по-різному сприймали саму категорію свободи, і як наслідок, свободи пересування. Для сучасного класичного розуміння змісту та цінності права на свободу пересування був пройдений великий доктринальний та історичний шлях його обмежень та вибірковості володіння ним. Для кращого розуміння значення та аксіологічного виміру цього права варто з'ясувати не лише нормативні, а й доктринальні витoki його тлумачення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У статті буде використано джерела класиків правової думки, родоначальників міжнародного права та філосо-

фії права: Платона, Г. Гроція, Ф. де Віторія, Е. де Ваттеля, Ж.-Ж. Руссо, В. Блекстоуна.

Постановка завдання. У статті буде досліджено основні доктринальні джерела формування змісту права на свободу пересування.

Виклад основного матеріалу. Право на свободу пересування – це першочергово не право на в'їзд (як часто стверджують, досліджуючи витoki цього права у торгових відносинах і статусі іноземців), на цьому слушно наголошує Дж. Макадам: «Історію свободи пересування найчастіше описують як про права людей на в'їзд в іншу країну або, навпаки, як історію обмеження імміграції. Проте нещодавні дослідження правового регулювання пересування показують, що це історія обмеження еміграції – обмеження прав громадян залишати власну країну – так само, як і міграційний контроль з боку інших країн. Право в'їзду в країну – це лише половина справи; справді, це навіть не вступає в дію, якщо не дотримується попереднього права залишити свою країну» [1, с. 2]. Отже, можна стверджувати, що наявні дві позиції щодо дослідження витоків права на свободу пересування: первісно воно виникає як питання в'їзду чи як проблема еміграції. З одного боку, дійсно, коли ми досліджуємо правові джерела ранньої Київської Русі, то зустрічаємо там питання дозволів в'їзду до іноземних держав окремих категорій громадян (купців зокрема). Але автор слушно наголошує, що в'їхати у країну неможливо без виїзду з іншої. Відтак справді генетично право на свободу пересування починається із обмежень еміграції.

Історія становлення свободи пересування є історією його обмежень, що свідчить про те, що воно не абсолютне (абсолютний характер такого права міг би суттєво зруйнувати правопорядок): «Воно завжди підлягало різного роду обмеженням, у тому числі щодо засуджених злочинців, неповнолітніх, тим, хто є психічно недієздатним або має небезпечне захворювання» [1, с. 2]. Зрештою, тут ідеться про сучасні цивілізаційні обмеження, однак до таких обмежень у різні періоди історії належали і соціальний статус, і особливості зовнішньополітичних сосунків між державами.

Доктринальне розуміння права на свободу пересування було покладене ще у часи античності у Платона: «Кожен афінянин, який цього хоче, після того, як одержав громадянські права, після того, як він ознайомився із державними справами і з нами, Законами, може, якщо ми йому не подобаємось, забрати все своє майно і піти з Афін, переселитись туди, куди йому заманеться. Ніхто з нас, Законів, не чинить йому в цьому перешкоди. Ніхто не забороняє тому з вас, кому не подобаються ми і держава, переїхати в колонію чи навіть переселитися в іншу державу, яка йому до вподоби і залишитись з усім своїм майном» [2, с. 50]. Із цієї цитати простежується ключова складова свободи пересування – еміграція, право покинути державу. Держава та її закони являють собою велику цін-

ність, особливо така демократія, як афінська. Навіть отримання громадянських прав передбачає збереження свободи виїзду з полісу. Громадянин полісу – це активна політично свідомо особистість, яка зобов’язана брати участь у політичному житті держави, тобто бути зацікавленою у цій громаді. Отже, небажання бути таким громадянином повинно мати певні наслідки, у цьому разі доволі демократичні. Це важлива ознака демократичного суспільства, нехай навіть із роботодавницьким відтінком, однак свобода можлива лише у таких форматах політичного спілкування, держава має влаштовувати її громадянина. Тоталітарні режими завжди мають проблеми зі свободою пересування, оскільки у таких випадках суверена не цікавить, що думають піддані. Отже, уже у часи античності існувало розуміння свободи пересування як природного закону, як складника людської сутності. Переміщення всередині полісу мало для реалізації права на свободу пересування, має бути право виїзду (про в’їзд Платон у цьому разі мовчить, що означає, що повторне повернення уже розумілося як неможливе, як вирішальний вибір, який свідомо зроблений). Громадяни грецьких полісів могли вільно пересуватися, подорожували, внаслідок чого виникло змішання народів.

Відомий філософ вільновідпущеник Епіктет наголошував: «Якщо мені дарували свободу, я йду, звідки хочу і куди хочу» [3, с. 42]. Із цього простого вислову можна простежити позакласовість свободи пересування, попри складнощі, пов’язані зі статусом людини (раб на той момент людиною не вважався), із погляду здорового глузду свобода пересування не може бути забрана у людини, лише обмежена. Свободу пересування не можна забрати у природи людини, це складова людського етосу. Наявність статусу вільного автоматично надає свободу пересування.

У Римській імперії «люди іноземного походження становили близько 90 відсотків населення Риму, а термін *libertas* – “свобода” – означав протилежність рабству, оскільки раби не могли вільно пересуватися» [1, с. 6]. Отже, вкотре переконаємося, що римське розуміння вільної людини передбачало і свободу пересування, насамперед ідеться про переміщення всередині країни. Маємо важливий доктринальний висновок, що без переміщення свобода не може вважатися як така, буде неповноцінною. Отже, однією з первісних ознак свободи є можливість реалізувати свою волю не лише у думках (внутрішньо), але й у поведінці, що насамперед починається із пересування.

Відомий філософ XVII ст. Г. Гроцій сформулював право на свободу переміщення між країнами у такому практичному вигляді: «Я маю намір коротко й чітко продемонструвати, що голландці – тобто піддані Сполучених Нідерландів – мають право плисти до Ост-Індії, як вони зараз це роблять, і вести торгівлю з тамтешніми людьми. Я базуватиму свій аргумент на наступній найбільш конкретній і бездоганній аксіомі Закону Націй, яка називається первинним пра-

вилом, або першим принципом, дух якого є самоочевидним і незмінним, а саме: кожна нація може вільно подорожувати до будь-якої іншої нації та торгувати з нею» [4]. Відтак маємо позицію, засновану на принципах розумності, самоочевидності, природності, в основі якої лежить поняття нація, що є транскордонним. Нація як поняття не може бути протилежним «libertas», у неволю потрапляють лише окремі люди, але аж ніяк не групи людей, і тим паче не нації. Навіть більше, поняття торгівлі теж завжди вимагало свободи кордонів, переміщення. Обмеження такого права могло бути обумовлене лише поняттям «ворог», у той час так сприймалася майже будь-яка сусідня країна через безперервні війни. Зрештою, саме торгівля повноцінно розкрила поняття свободи пересування не лише як питання внутрішньодержавне, але і міждержавне.

Один з ідеологів теорії природного права Гуго Гроцій стверджує, що землі, які є власністю народу, не можуть перешкоджати свободі пересування: «...якщо землі, річки або якась частина моря надійдуть у власність якогось народу, вони повинні бути доступні для тих, хто має потребу пройти ними з добрими намірами; так, наприклад, для тих, хто, будучи вигнаний зі своїх меж, шукає вільних земель, або ж для тих, хто прагне зав'язати торговельні зносини з віддаленим народом, або навіть для тих, хто домагається свого шляхом справедливої війни» [5, с. 7]. Це обумовлено тим, що право на свободу пересування теж стосується природного, властивого сутності людини права. Інститути позитивного права не можуть бути первісніші за право природне, мають йому відповідати. Отже, доктрина права на свободу переміщення починається від його абсолютного визнання і сприйняття, і лише після такої презумпції можуть починатися розумні обмеження. Гроцій формує таку позицію із цілком прагматичних міркувань, задля можливості голландському флоту подорожувати вільно до інших земель. Торговля та пошук нових земель є цілком законними аргументами на користь свободи пересування. Варто звернути увагу на ще одне уточнення – свобода пересування може реалізовуватися для «справедливої війни». Така війна для Гроція є оборонною, для захисту. Справді ігнорувати таке перманентне явище для тих часів, як війна, наврядчи можливо. З одного боку, агресор ніколи не зважає на поняття свободи пересування, для нього права взагалі не існує, однак, коли йдеться про захист, то виникає логічне питання, чи можна реалізувати свободу переміщення через чужі землі задля такої мети. На думку Гроція, це цілком законно. Війна складне поняття, коли йдеться про реалізацію права, однак, навіть у такого явища мають бути свої правила і заборони, тому, справді, така позиція має право на існування.

Один із апологетів права на свободу пересування – Франсиско де Віторія – наголошував, що будь-кому має бути дозволено відправлятися в дорогу і подорожувати, куди завгодно, виправдовував подорожі іспанців до Нового Світу,

вважав, що не можна насиллям заселяти ці землі, мають право нести християнство, однак, тільки якщо чинять опір індіанці, тоді є право на війну [1, с. 6; 7]. Як бачимо, право на свободу пересування обумовлене не лише суто питанням природи людини, але й цілком прагматичними політичними мотивами. Існувала необхідність обґрунтування колоніальної політики іспанців у Південній Америці, оскільки, як відомо, такі подорожі часто носили загарбницький, насильницький характер. У такому випадку, виходячи із презумпції ненасилля, необхідна була наукова конструкція, яка б його дозволила. Нею став так званий прозелітизм (християнізація інших народів). Справді, політика колоніалізму вимагала обґрунтування свободи в'їзду (імміграції), оскільки передбачала заселення інших територій. Незважаючи на не зовсім моральний спосіб обґрунтування свободи пересування, варто визнати, що він також суттєво вплинув на розгортання її змістів у правових системах. У ті часи релігія була завжди серйозним аргументом для неправової поведінки і загарбницьких дій. У випадку складних стосунків на європейському континенті свобода пересування у її зовнішніх формах (еміграція / імміграція) була дуже ускладнена через недобросусідство між державами і сприйняття чужинців як ворогів, небажаних осіб. А у випадку, коли ці ж держави підкоряли собі інші землі, свобода пересування ставала уже інструментом для імперіалізму. Як бачимо, історично свобода переміщення має як особистий, економічний, так і політичний виміри.

Ще один відомий родоначальник основ міжнародного та природного права, швейцарський юрист, філософ Еммеріх де Ваттель вказує на те, що якщо зважати на положення, що людина народжується вільною, то це породжує і можливості, пов'язані зі свободою переміщення: «... кожна людина народжується вільною; а син громадянина, досягнувши років розсудливості, може перевірити, чи зручно йому приєднатися до суспільства, до якого він був призначений своїм народженням. Якщо він не вважає за вигідне залишатися в ньому, він має право вийти з нього, зробивши це компенсацією за те, що воно зробило на його користь, і зберігаючи, наскільки йому дозволяють його нові відносини з ним, почуття кохання і вдячність, до якої він зобов'язаний» [7]. Із цитати маємо виділити кілька важливих положень. Питання свободи переміщення, зміни місця проживання – це також питання розсудливості. Якщо особа може переміщатися на власний розсуд, то, щонайменше, вона повинна його мати, це те, що зараз прийнято називати дієздатністю. У протилежному разі свобода неможлива. Наступна важлива позиція – це зручність, комфорт перебування особи у конкретному суспільстві, громаді, народі. Щось схоже декларував і Платон, вказуючи на можливість виходу громадянина із полісу на власний розсуд. Саме природне право, вроджена свобода, її визнання дають підстави говорити про особисті мотиви переміщення та зміни місця проживання, до цього можна було бачити ли-

ше причини або професії (зокрема торгівля), або статусу (вільний або невільний). Якщо особа не може себе знайти або досягти бажаного благополуччя, вона має природне право на свободу переміщення. Ця тенденція у перспективі формує концепцію держави загального благоденства, яка має дбати про власний народ, соціальної держави, що має прагнути високих соціальних стандартів, щоб мотивувати власних громадян проживати саме на її території. Отже, еміграція все більше обґрунтовується як наслідок природного-правових тенденцій у правосвідомості. Тогочасні процеси глобалізації (колонізації) диктують нові змісти для права на свободу переміщення. Коли йдеться про природне право, то завжди повинен бути наявним і принцип справедливості, тобто відплати рівним за рівне (за Аристотелем). У цьому разі автор справедливо вказує на потребу компенсації суспільству, що доклало різного роду зусиль для становлення та розвитку громадянина. Отже, еміграція зовсім не означає втрату національності чи коріння, водночас така позиція, як відомо, наявна і в сучасних суспільствах, які давно переросли «мононаціональність». Право на свободу пересування має зобов'язання та наслідки як економічні, так і моральні.

Окремий доктринальний вклад у розробку права на свободу пересування у частині проблеми дозволів на еміграцію зробив Ж.-Ж. Руссо: «Він вважав, що людина може відмовитися від вірності державі лише в тому випадку, якщо “вона не йде, щоб уникнути своїх зобов'язань і уникнути необхідності служити своїй країні у важку годину”. Втеча в такому випадку була б злочинною та караною, і була б не відходом, а дезертирством» [8, с. 115]. Отже, право на еміграцію, як складова свободи пересування, на думку Руссо, є цілком допустимим як визнання його як природного. Обмежується воно лише зобов'язаннями перед державою переважно воєнного характеру. Варто зазначити, що такі позиції актуальні і в наш час. Якщо інтерпретувати позицію Руссо до сучасності, то можна стверджувати, що ці положення законодавчо закріплені, оскільки у період воєнного стану чоловікам за певними винятками теж заборонено виїзд. Справді, особа, пов'язана із державою громадянством і певними зобов'язаннями, і навіть свобода пересування не може скасувати цих зобов'язань. Вище ми зустрічали обґрунтування свободи пересування через потребу колонізації та освоєння нових земель, однак у Руссо, як доктринального натхненника Великої французької революції, суспільного договору та природного права, уже інші підстави. Він обґрунтовував, що джерелом влади має бути народ (народний суверенітет), отож зв'язок між громадянином і державою стає куди більш міцний, ніж монарше підданство, а тому поряд із природними правами можуть з'явитися природні обов'язки перед державою. Отже, узгодження природного права на свободу пересування та обов'язків перед державою, джерелом влади якої і є цей громадянин як частина народу, породжує визнання такого права за певни-

ми винятками. Не можна розірвати зв'язок із державою через свободу пересування, коли вона у небезпеці, оскільки це порушує суспільний договір між народом та владою.

Англійський історик права Вільям Блекстоун у 1775 році у коментарях до англійського права вказував на формулювання свободи переміщення: «... сила пересування, зміна перебування або переміщення особи в будь-яке місце, яким вона можете керувати своїм власним бажанням, без ув'язнення чи обмеження, якщо це не встановлено законом» [9]. Отже, можна зробити висновок, що інтенції щодо свободи пересування, що починалися з цілком політичних та економічних причин (експансія нових земель, торгівля), дали свої плоди. Виникає логічне питання, якщо природно і Богом велено вільно переміщуватися до інших народів, то чому це має бути заборонено всередині країни? Так англійське статутне і доктринальне право дійшло фундаментального висновку, сформульованого В. Блекстоуном: обмежувати переміщення може лише закон, що має керуватися принципами розумності, а не соціального становища чи національного походження людини.

Висновки

1. У часи античності було розуміння свободи пересування як природного закону, як складника людської сутності. Переміщення всередині полісу недостатньо для реалізації права на свободу пересування, має бути право виїзду (про в'їзд Платон у цьому разі мовчить, що означає, що повторне повернення уже розумілося як неможливе, як вирішальний вибір, який свідомо зроблений). Громадяни грецьких полісів могли вільно пересуватися, подорожували, внаслідок чого виникло змішання народів.

2. Згідно з Г. Гроцієм доктрина права на свободу переміщення починається від його абсолютного визнання і сприяння, і лише після такої презумпції можуть починатися розумні обмеження. Гроцій формує таку позицію із цілком прагматичних міркувань, задля можливості голландському флоту подорожувати вільно до інших земель.

3. Франсиско де Віторія наголошував, що будь-кому має бути дозволено відправлятися в дорогу і подорожувати, куди завгодно, виправдовував подорожі іспанців до Нового Світу, вважав, що не можна насиллям заселяти ці землі, мають право нести християнство, однак тільки якщо чинять опір індіанці, тоді є право на війну.

4. Із позиції Еммеріха де Ваттеля випливає положення, що саме природне право, вроджена свобода, її визнання дають вперше підстави говорити про особисті мотиви переміщення та зміни місця проживання, до цього можна було бачити лише причини або професії (зокрема торгівля), або статусу (вільний або невільний). Якщо особа не може себе знайти або досягти бажаного благополуччя, вона має природне право на свободу переміщення.

5. Право на еміграцію як складова свободи пересування, на думку Руссо, є цілком допустимим як визнання його як природного. Обмежується воно лише зобов'язаннями перед державою переважно воєнного характеру, що наближає його до сучасних трактувань цього права.

6. Сформулював свободу пересування у її частині, що стосується переміщення всередині країни Вільям Блекстоун (обмежувати переміщення може лише закон, що має керуватися принципами розумності, а не соціального становища чи національного походження людини).

Список використаних джерел

1. Jane Mcadam. An Intellectual History of Freedom of Movement in International Law: the Right to Leave as a Personal Liberty. Melbourne J. of Int'l Law 27. June, 2011.
2. Платон. Критон. Платон. Діалоги пер. з давньогр. Й. Кобів, У. Головач, Дз. Коваль, Т. Лучук, Ю. Мушак. Київ: Основи, 1999. С. 44–52.
3. Epictetus. A Selection from the Discourses of Epictetus with the Encheiridion. CreateSpace Independent Publishing Platform (November 1, 2012). 128.
4. Hugo Grotius. The Freedom of the Seas (Ralph van Deman Magoffin trans, Oxford University Press, 1916). URL: <https://oll.libertyfund.org/title/scott-the-freedom-of-the-seas-latin-and-english-version-magoffin-trans>
5. Hugo Grotius. On the Law of War and Peace (Francis W Kelsey trans, Clarendon Press, 1925). Vol. 2, 196.
6. Francisco de Vitoria, On the Indians Lately Discovered (John Pawley Bate trans, Lawbook Exchange, 2000). Sect. III, 386, trans of: De Indis Noviter Inventis.
7. Emer de Vattel. The Law of Nations, or, Principles of the Law of Nature (G G and J. Robinson, revised ed, 1797). URL: <https://oll.libertyfund.org/title/whatmore-the-law-of-nations-lf-ed>
8. Jean-Jacques Rousseau. The Social Contract (George Douglas Howard Cole trans, Cosimo Classics, 2008) 101 n 33 [trans of: Du Contrat social (first published 1762). The Augustine press. 2018. 154.
9. William Blackstone. Commentaries of the Laws of England (Oxford Clarendon Press, 6th ed, 1775). URL: <https://oll.libertyfund.org/title/sharswood-commentaries-on-the-laws-of-england-in-four-books-vol-1>

References

1. Jane Mcadam. An Intellectual History of Freedom of Movement in International Law: the Right to Leave as a Personal Liberty. Melbourne J. of Intl Law 27. June, 2011.
2. Platon. Kryton. Platon. Dialohy per. z davnohr. Y. Kobiv, U. Holovach, Dz. Koval, T. Luchuk, Yu. Mushak. Kyiv: Osnovy, 1999. S. 44–52.
3. Epictetus. A Selection from the Discourses of Epictetus with the Encheiridion. CreateSpace Independent Publishing Platform (November 1, 2012). 128.
4. Hugo Grotius. The Freedom of the Seas (Ralph van Deman Magoffin trans, Oxford University Press, 1916). URL: <https://oll.libertyfund.org/title/scott-the-freedom-of-the-seas-latin-and-english-version-magoffin-trans>

5. Hugo Grotius. *On the Law of War and Peace* (Francis W Kelsey trans, Clarendon Press, 1925). Vol 2, 196.
6. Francisco de Vitoria. *On the Indians Lately Discovered* (John Pawley Bate trans, Lawbook Exchange, 2000). Sect. III, 386, trans of: *De Indis Noviter Inventis*.
7. Emer de Vattel. *The Law of Nations, or, Principles of the Law of Nature* (G G and J. Robinson, revised ed, 1797). URL: <https://oll.libertyfund.org/title/whatmore-the-law-of-nations-lf-ed>
8. Jean-Jacques Rousseau. *The Social Contract* (George Douglas Howard Cole trans, Cosimo Classics, 2008). 101 n 33 [trans of: *Du Contrat social* (first published 1762). The Augustine press. 2018. 154.
9. William Blackstone. *Commentaries of the Laws of England* (Oxford Clarendon Press, 6th ed, 1775). URL: <https://oll.libertyfund.org/title/sharswood-commentaries-on-the-laws-of-england-in-four-books-vol-1>

Yevhen Hryshchenko. Doctrine Formation of Freedom of Movement as a Natural Human Right

The article examines the question of the formation and development of certain elements of the content of the right to freedom of movement in the legal doctrines of different historical periods. The author analyzes various factors that were characteristic for the development of the content of this right (social status, citizenship, trade, wars, human nature).

The author concludes that in antiquity there was an understanding of freedom of movement as a natural law, as a component of human essence. Movement within the policy is not enough to exercise the right to freedom of movement, there must be the right to leave. Citizens of the Greek polis could move freely traveled, as a result of which there was a mixture of peoples. According to H. Grotius the doctrine of the right to freedom of movement begins with its absolute recognition and promotion and only after such a presumption can reasonable restrictions begin. Grotius forms such a position for purely pragmatic reasons in order to enable the Dutch fleet to travel freely to other lands.

The article analyzes the position of Francisco de Vitoria, who emphasized that anyone should be allowed to go on a journey and travel anywhere justified the Spaniards' travels to the New World believed that these lands should not be populated by force, they have the right to carry Christianity, however only if the Indians resist then there is a right to war. From the position of Emmerich de Vattel follows the proposition that it is natural right, innate freedom its recognition gives grounds for the first time to talk about personal motives for moving and changing one's place of residence before this one could see only reasons of either profession (in particular trade) or status (free or not free). If a person cannot find himself or achieve the desired well-being he has a natural right to freedom of movement.

According to Rousseau the right to emigration as a component of freedom of movement is quite permissible as a recognition of it as natural and it is limited only to obligations to the state of a predominantly military nature which brings it closer to modern interpretations of this right.

Keywords: *freedom, freedom of movement, doctrine, human right, natural law.*

УДК 34 (3/9) + 347.7

DOI 10.31558/2786-5835.2022.1.3

Мартинюк Олексій Володимирович,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного,
міжнародного і кримінального права
Донецького національного університету імені Василя Стуса

ДЖЕРЕЛА ТОРГОВЕЛЬНОГО (ПІДПРИЄМНИЦЬКОГО) ПРАВА В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Стаття присвячена дослідженню джерел (форм) торговельного (підприємницького) права в українських землях Російської імперії у першій половині ХІХ століття.

Автором встановлено, що основним джерелом права у Російській імперії загалом, і торговельного (підприємницького) права зокрема, був нормативно-правовий акт. Чіткого розмежування між законом і підзаконним нормативно-правовим актом не існувало, відтак законом вважався будь-який акт, затверджений та підписаний імператором. Різновидами законів можна вважати укази, статuti, положення, маніфести, регламенти, правила, постанови та роз'яснення. Водночас у галузі торговельних відносин в українських землях Російської імперії у першій половині ХІХ століття правовий звичай зберігав чинність в обмеженому вигляді.

Звертається увага, що систематизація (передусім інкорпорація) права імперії, що розпочалася у першій половині ХІХ століття, сприяла поширенню в українських землях загально-російського законодавства. Результатом інкорпорації стало «Повне зібрання законів Російської імперії» (1830 р.), а результатом кодифікації – «Звід законів Російської імперії» (1832 р.). Норми торговельного (підприємницького) права стали певною мірою відповідати вимогам часу і відображати потреби нових буржуазних відносин, що склалися у тогочасному суспільстві.

Автором зроблений висновок, що у досліджуваній період на державному рівні був закріплений принцип домінування казенного підприємництва над приватним. Держава, яка за формою правління утверджувалася як самодержавна, безпосередньо впливала на підприємницьку діяльність шляхом адміністративного нагляду і всеохоплюючої регламентації, що негативно впливало на прояв підприємницької ініціативи та інноваційність. За змістом держава залишалася кріпосницькою, відтак через нормативні акти закріплювався державний авторитаризм, передусім, через обмеження або повну відсутність економічних свобод.

Ключові слова: *торговельне (підприємницьке) право, джерела права, нормативно-правовий акт, закон, правовий звичай, систематизація законодавства, свобода, обмеження економічних свобод.*